

ТРАНСФЕР ДОСВІДУ ЯК ІНСТРУМЕНТ АНАЛІЗУ ТА СТАБІЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ

На прикладі дослідження інтересів та мотивів дій окремих акторів аналізуються тенденції розвитку газового ринку України, виділяються та пояснюються причини сталих принципів реалізації державної енергетичної політики незважаючи на зміну акторів. Обґрунтовується необхідність введення нового інструменту аналізу політики, а саме «трансферу досвіду».

На примере исследования интересов и мотивов действия отдельных актеров анализируются тенденции развития газового рынка Украины, выделяются и объясняются причины сохранения принципов реализации государственной энергетической политики несмотря на смену актеров. Аргументируется необходимость введение нового инструмента анализа политики, а именно «трансфера опыта».

The reasons of attaching to nontransparent principles of a gas market functioning in Ukraine are discussed in the paper. The impact of individual actors on the state energy policy was analyzed through the point of view of theirs interests and traditions of governance and business. The need of a new tool of policy analysis development, namely the "transfer of experience" was argued.

Постановка проблеми. В Україні, як показує практика державно-управлінської діяльності, до цього часу переважають радянські традиції управління країною, особливо щодо розуміння держави як виключного суб'єкта управлінських дій. У той же час незаперечним фактом повсякденного життя є існування інших акторів, які можуть мати «свої» інтереси що не співпадають із формалізованими державою цілями. Розвиток енергетичних ринків та енергетичної політики України яскраво демонструє цей факт. На газовому ринку України гравцями, що проводять «свою» політику, стали «газові посередники». Зростання впливу нових гравців на політику держави свідчить про необхідність вивчення їх діяльності, усвідомлення їх інтересів, мотивів поведінки, та відповідно, виявлення можливостей узгодження інтересів окремих акторів та держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених проблем.

Публікації українських дослідників впливу «посередників» на функціонування енергетичного ринку та формування державної енергетичної політики акцентують увагу переважно на висвітлення діяльності «газових посередників» з точки зору їх можливих зловживань (отриманих вигод), а також відповідних збитків державі та суспільству від зазначених дій. [1-3]

Зарубіжними фахівцями акцент ставиться переважно на аналізі впливу посередників на державну енергетичну політику України, однак

недостатньо розкриваються реалії українських державно-управлінських та економічно-господарських традицій. [4-6] Зарубіжні публікації розглядають ситуацію на українських енергетичних ринках з позицій традиційних для «західних» авторів моделей політологічної та економічної науки однак не торкаються глибинних причин існування такого стану, прогресуючого погіршення стану енергетичного комплексу України, прийнятності суспільством та державою такого стану справ.

Постановка завдання. Метою даної роботи є аналітичної моделі аналізу діяльності «газових посередників», побудованої через синтез позицій вітчизняних та зарубіжних фахівців. Для цього проаналізуємо взаємовплив кількох факторів: традицій державного управління та економічної діяльності в Україні та впливу «посередників» на реалізацію державної енергетичної політики. Окремим аспектом дослідження є аналіз спадковості у діяльності «посередників» у якості окремого елемента аналізу політики та прогнозування ефективності управлінських рішень у конкретному культурному середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для поєднання своєрідного «теоретичного» підходу до аналізу проблеми діяльності посередників, що властивий у роботах західних та надмірно «практичних» пояснень їх успіху в роботах фахівців країн СНД скористаємось моделлю перенесення досвіду розробленої у теорії діяльності [7]. Для аналізу феномену діяльності «посередників» на газовому ринку України, відобразимо цей підхід наступним чином: - у більшості випадків особи що приймають рішення (ОПР) не переміщують себе у «рефлексивну, теоретичну» позицію, а діють за обставинами на основі наявних, із попереднього досвіду, знань та навиків поведінки (у тому числі «вмонтованих у них культурою вихідних моделей поведінки»). Дослідження впливу існуючої практики діяльності, розуміння можливості та «правильності» дій у конкретному історично-культурному середовищі, що визначається нами як «трансфер досвіду» надасть необхідний елемент пояснення причин збереження та періодичного повторення криз на газовому ринку України, незважаючи на зміну акторів на ринку.

Формування умов для виникнення «посередників»

З отриманням статусу незалежної країни Україна отримала всю систему політичного, економічного, соціального устрою СРСР. Визначальний вплив на енергетичну політику нової країни здійснили два аспекти цього спадку.

Перший аспект – психологічний спадок, що полягав в існуванні патерналістського очікування населення, сподіванні що знайдеться інша людина яка має взяти відповідальність за вирішення виникаючих проблем суспільства. Цей психологічний спадок (патерналізм) створив готовність суспільства бути «керованими» елітою нової країни, насамперед тією її частиною хто продемонструє видимість вирішення проблем.

Іншим аспектом є колапс ідеологічної основи суспільства. Зникнення моральних орієнтирів та цінностей (що є «правильним», «законним» та

«моральним») створило, «відсутність вимоги» утворення моделі енергетичних ринків базованої на дотриманні законодавства та прозорості їх функціонування.

У той же час виникаюча еліта нової країни (радянська номенклатура та виникаючий клас підприємців) усвідомила свої можливості у зміні правил гри на свою користь та трансформувала свою «здатність вирішувати справи» у право бути економічно багатими та політично впливовими.

У цій роботі «здатність вирішувати справи» є своєрідною «теоретичною моделлю поведінки ОПР» яку будемо розуміти як поведінка зорієнтована на досягнення цілей та передбачає: нехтування «застарілими» соціальними моральними обмеженнями поведінки; впевненістю що все є можливим і не існує законодавства яке не можна змінити на свою користь; впевненість що не існує людини яку не можна заставити змінити погляди; та переважаюче орієнтування на «ризикову» поведінку та досягнення цілі сьогодні, ніж на стабільність у майбутньому.

Спадок СРСР на початку незалежності України створив не стільки можливості для успішної трансформації суспільства, як відкрив шлях зловживань у тому числі через відсутність ефективного та відповідального управління, неспроможності запроваджених нових інституцій та правил поведінки, загальну неготовність суспільства до діяльності у нових умовах. Зокрема, динаміка рішень українського уряду початку 90-х минулого століття, відображає тенденцію до посилення адміністративного впливу, передусім впливу уряду на «економічну ефективність» діяльності окремих підприємств.

Аналіз лише офіційної бази даних актів Кабінету Міністрів України (розпорядження Кабінету Міністрів України) за 1992-1993 роки свідчить про поступову трансформацію рішень уряду, у напрямку посилення ролі керівництва уряду у прийнятті рішення, зокрема щодо впливу на економічну діяльність підприємств. У квітні 1993 було лише 3 таких відкритих для опублікування розпоряджень Кабінету Міністрів України. У липні 1993 уже 17 раз Кабінет Міністрів України дозволяв зменшити платежі окремих підприємств, а у листопаді 1993 року уже 43 розпоряджень Кабінету Міністрів України (майже 50% від загальної кількості) дозволили ряду підприємств «оптимізувати» свої фінансові потоки.

Фактично у цей період, у обмін не демонстрацію турботи про працівників, керівники величезних пострадянських підприємств отримали фактично у монопольне розпорядження фінансовий потік, який генерували їх підприємства. Зазначимо, що суспільство сприймало це як «прийнятну поведінку», «правильну», оскільки це була звична практика життя. У той же час, таке середовище створило живильний ґрунт для майбутніх посередників. З боку менеджменту державних підприємств існував запит на послуги посередників. Саме у даний момент проявились усі «здібності вирішувати проблеми» у всіх без виключення майбутніх газових трейдерів.

Тим не менш на даному етапі, у 1992-1993 роках, «посередники» не мали визначального впливу на економіку країни. Контроль над газовим ринком все ще був у держави і державна компанія здійснювала постачання природного газу споживачам, і вона ж, в силу неплатежів, накопичувала борги перед іноземними виробниками газу. Проте досить швидко «здібні» посередники зрозуміли недоцільність бути залежними від традиційно-консервативних керівників пострадянських підприємств.

У 1993 році І.Бакай (корпорація «Республіка») першим проявив свої «здібності вирішувати справи» та фактично створив позицію «приватного монополіста» взаємовідносин у газовій сфері між українськими підприємствами та туркменським постачальником. [8] Слід наголосити, що не І.Бакай створив схему бартерних розрахунків, як це тепер розуміється. Схема бартерних розрахунків існувала на внутрішньому ринку, та у відносинах між підприємствами країн СНД уже кілька років до того часу. З жовтня 1992 система «взаємних поставок товарів» і у відносинах між Україною і Туркменістаном, а також Україною та Росією була офіційно визначена відповідними міжурядовими угодами. [9,10]

Бакай прийшов в уже існуючу схему бартерної торгівлі «модернізувавши» її лише в частині схеми взаєморозрахунків за природний газ, а причиною його успіху стала «занепокоєність» Туркменістану неспроможністю українських державних компаній організувати такі розрахунки. Туркменістану необхідні були люди «здатні вирішувати справу» та гарантувати Україною оплату уже поставленого природного газу, борг за який перевищив уже 500 млн.дол. Виходом для Туркменістану було б надання державних гарантій Україною, а найкращим інструментом для цього могла стати офіційне переведення боргів підприємств у борги країни. Для цього і треба було підписати відповідний міжнародний міжурядовий акт.

Очевидно саме про цю угоду І.Бакай згадує у своєму інтерв'ю коли розповідав про своє входження у газовий бізнес. [11] Бакай «вирішив справу» і Угода між рядом України та Урядом Туркменістану про порядок та строки врегулювання зобов'язань була підписана 24 грудня 1993 року (цікаво що угода між урядами країн була підписана керівниками Національних банків). Відповідно до Угоди Україна «вирішила» оформити заборгованість українських підприємств як зовнішній державний борг країни перед Туркменістаном. Пізніше у лютому 1994 року була підписана угода про взаємні поставки товарів, яка передбачала поставку 28 млрд.м.куб туркменського природного газу на 1994. [12,13]

Поглянемо при цьому на інтереси сторін, тобто інтереси держав та приватного гравця. Фактично, І.Бакай опинившись у «схемі» не втручався у інтереси існуючих гравців, а знайшов вільну нішу. Нічого нового для менеджменту підприємств, як і для урядів обох країн, Бакай не привніс, а його «Республіка» стала лише відігравати роль єдиного розрахункового центру. При цьому офіційні Україна та Туркменістан продемонстрували «готовність» урядів та компаній брати участь у цій схемі. Це було

«правильно» у розумінні того часу, а українські урядовці та керівники підприємств своїми розпорядженнями, фінансуванням, політичною підтримкою гарантували таку схему розрахунків. Посередник «Республіка», як потім і «Ітера», свій прибуток отримувала маніпулюючи цінами поставок продукції по бартеру Туркменистану. [8] Директори підприємств продовжували займатись звичним «збутом» продукції своїх підприємств.

Невдовзі поява нових гравців змінила правила гри. Президент України Л.Кучма, невдоволений станом розрахунків «посередників» за отриманий газ (борг України перед Туркменистаном до листопад 1994 року виріс до 713 млн.дол.) та погіршенням стосунків у газовій сфері між Україною з Туркменистаном, у листопаді 1994 року доручив здійснити перевірку діяльності Корпорації «Республіки» та усунути посередників. [14,15] При цьому варто зазначити, що за офіційно оприлюдненими результатами перевірки збитки від діяльності «Республіка» та "Славутич" офіційно були визнані на рівні 243,674 млн.\$. Причому держава признала за собою рівну відповідальність, що ще раз свідчить про узгодженість дій посередника державою.

Відсутність «посередника» на ринку газу була не довга. З 1995 року компанія «Ітера» очолювана І.Макаровим стала оператором поставок туркменського газу в Україну, і головним «посередником» у газовій торгівлі на просторах СНД.

Чому ж головний гравець на ринку «Газпром» згодився використовувати «посередника» завідомо упускаючи економічну вигоду, як це наголошується у роботах західних науковців? У реальній ситуації того часу, Газпром не мав виходу. З однієї сторони він не міг легко та швидко отримати прибуток від бізнесу в Україні, а з іншої мав власні труднощі всередині Росії (заборгованість, неплатежі з боку російських споживачів та обов'язок постачати газ на внутрішній ринок за будь-яких умов). [8]

Чому ж Туркменістан погодився на існування посередника, маючи негативний досвід «Республіки»? Справа у тому, що у Туркменістану також не було виходу. На той час «Газпром» остаточно визначився із стратегією подальшої поведінки на теренах СНД і у 1994 році відмовив Туркменістану у квоті на транзит газу своїми трубопроводами (біля 24 млрд.куб.м.). [16] Фактично у 1994 року «Газпром» припинив неконтрольовану ним торгівлю Туркменістану та України навіть у «бартерній» формі. Невдовзі, 5 Листопада 1995 року, Уряд Туркменістану разом із «Газпромом» створили спільне підприємство «Туркменросгаз», яке отримало ексклюзивне право на закупівлі туркменського газу у обсязі до 45 млрд.куб.газу. «Ітера» при цьому отримала 5% «Туркменросгаза» та стала оператором по поставках та розрахунках.

Макаров запрацював за бартерною схемою І.Бакая «газ в обмін на товари», але із модифікацією. «Ітера» через «Укргазпром» отримала право укладати прямі договори із українськими споживачами, тобто отримала

прямий доступ до українського ринку, що мало істотне значення для подальшого розвитку подій.

Передумови виникнення «лібералізованого» газового ринку

В Україні у цей час уряд Є.Марчука прийняв ряд дуже важливих рішень. 19 грудня 1994 був підписаний договір між «Укргазпромом» та «Газпромом», який передбачав поставку «Газпром» 54 млрд.куб.газу. При цьому за 28 млрд. передбачалась оплата в рамках державного контракту (як плата за транзит) за ціною 50\$ за 1000 кубометров, інші 26 млрд. кубометрів були квотою недержавних компаніями з постачанням за ринковими цінами, іншими словами тих самих посередників.

Іншою угодою між Урядом України та Урядом Російської Федерації від 18 березня 1995 року було врегульовано заборгованість України за 1994 році, яка передбачала переоформлення заборгованості за природний газ перед «Газпромом» у державні боргові облігації на суму 1,4 млрд. доларів. [17]

Саме у цей час слід згадати появу нового претендента на роль головного «посередника» у газовому бізнесі Ю.Тимошенко. У 2001 році Ю.Тимошенко в інтерв'ю російському журналу повідомила що ідея врегулювання газових боргів у 1995 році, яка була реалізована урядом Є.Марчука, належала саме їй: «До нашого приходу борги України перед Росією складали \$2,4 млрд., а 1996 рік країна зустріла майже без боргів». [18]

Рішення було знайдено через створення чергової нової ніші для «посередників», - у ринку боргових зобов'язань. Саме так було зроблено і І.Бакаєм рік тому з боргами перед Туркменістаном. Новизна ж Ю.Тимошенко полягала у можливостях які надавала нова схема погашення боргу, обміну випущених на суму боргу облігацій на акції підприємств України, що приватизуються, та постачання матеріально-технічні ресурси відповідно до заявок «Газпрому».

Знову «успішний посередник», не втручаючись в інтереси існуючих на ринку гравців, запропонував схему яка давала йому можливість отримати свою вигоду. У якості ренти для «посередників» була винайдено поки, що не розділену сферу, - сферу боргових зобов'язань. Показово, що старі форми отримання ренти керівниками державних підприємств шляхом отримання звільнення від різних платежів до державного бюджету було ліквідовано у листопаді 1995 року постановою уряду, невдовзі після затвердження нової схеми погашення газових боргових зобов'язань. [19,20]

Саме така схема отримання прибутку стала основною для нових успішних посередників на модернізованому ринку природного газу. Призначений 5 вересня 1995 року першим віце-прем'єр міністром П.Лазаренко ініціював реформу ринку. Передбачалось, що уряд України більше не буде покривати неплатоспроможність підприємств. Весь газ для суб'єктів господарювання будуть закуповувати уповноважені урядом комерційні структури і потім його продавати споживачам. Окремі області

закріплювались за окремими посередниками які визначались монополістами на свої території. При цьому вони і мали гарантувати оплату газу перед постачальниками та забезпечити збір коштів. А доступ російської «Itera» до внутрішнього українського ринку було знято шляхом заборони нерезидентам постачати газ українським споживачам.

Найбільшими «посередниками» які поділили ринок у 1996-1997 роках стали Інтергаз (Бакай), «Itera» (Макаров), Олгаз (Іщенко), ряд інших та нові, найбільш потужні серед яких ЄЕСУ (Тимошенко), та Індустріальний Союз Донбасу (ІСД) (Тарута). [21] Старі посередники Інтергаз, Itera, Олгаз переважно працювали за старою схемою «газ в обмін на продукцію» з подальшим перепродажем. Нові ж посередники (ЄЕСУ та ІСД) освоїли на доповнення до бартеру нову нішу – «боргові зобов'язання» та отримали можливість отримати контроль над активами підприємств.

Варто зазначити, що нова схема отримання ренти теж була створена не з нуля, а базувалась на динаміці існуючих на той час традицій управління, зокрема зростання ролі голів обласних державних адміністрацій та культури ведення бізнесу, ініційованих ще попереднім Президентом України Л.Кравчуком, який надав широкі повноваження керівникам ряду областей. [22]

Посередники на «централізованому» газовому ринку

Дана ситуація на ринку газу зберігалась протягом 1996-1998 років. Подією, яка суттєво змінила життя «посередників» в Україні, стало утворення державної монополії НАК «Нафтогаз України», що стало наслідком збігу кількох факторів. Відбувся частковий розрив співпраці між «Туркменросгазом» та «Газпромом», зокрема ліквідація Туркменистаном спільного з Газпромом підприємства «Туркменросгаз»; припиненням поставок газу Туркменистаном на адресу «Itera» та переорієнтуванням «Itera» на поставки російського газу (квітень-травень 1997 року). Існують думки що дане рішення туркменської сторони було зумовлене тим, що контроль С.Ніязова над газовою торгівлею туркменським газом було втрачено через створення додаткових «посередників» уже самої «Itera» (у тому числі і в Україні, у вигляді компанія «Itera-Україна», яка у 1996 році замінила «Itera Energy»).

Іншими факторами стали внутрішньо українські зміни, зокрема відставка П.Лазаренко (травень-червень) й припиненням постачання газу компанією ЄЕСУ (серпень-жовтень 1997 року); [8] та зростаючим незадоволенням внутрішніх українських гравців поведінкою «посередників» які намагались продавати газ лише підприємствам що виробляли ліквідну продукцію, а поставки підприємствам-боржникам та населенню залишали державній компанії «Укргазпром».

Одночасно, у зв'язку із постійно зростаючими проблемами у розрахунках «Газпром» став посилювати вимоги до «посередників» у торгівлі газом, чим фактично створив монополію «Itera» з 1998 року. У цій ситуації державна компанія «Укргазпром» об'єднавши зусилля з іншими

гравцями на газовому ринку України, за уже нового прем'єр-міністра України В.Пустовойтенко, створили монополію на ринку. [2]

Публічним провідником чергової трансформації газового ринку України став І.Бакай, який активно лобіював утворення державного монополіста НАК «Нафтогаз України». Причиною успіху ряд науковців вважає наближення в Україні президентської виборчої компанії 1999 року що, на тлі нещодавньої конфронтації Президента та Прем'єр-міністра за контроль над газовим ринком, зумовила готовність Л.Кучми посилення прямого президентського контролю над цією сферою. [4]

Створення НАК «Нафтогаз України» не вплинуло на суттєву зміну правил функціонування внутрішнього ринку газу. Змінився лише бенефіціар, а не форми та схеми роботи. Посередники «навчили» інших отримувати «ренту» із існуючого стану ринку, і втратили свою унікальну роль та були просто витіснені. [23] Фактично бенефіціаром стала сама державна компанія (отримання гарантованих компенсацій із бюджету), частково менеджмент НАК «Нафтогаз України» (контроль фінансових потоків всього ринку) та опосередковано керівництво держави (додаткові ресурси для проведення необхідних публічних, електоральних, політичних акцій та потужний важіль контролю над підприємствами країни). [24]

І.Бакай знову віднайшов схему, яка влаштовувала основних гравців. Уряди Росії та України підтримали формування прямих відносин між державними монополістами через бажання посилити адміністративний контроль на газовому ринку. Окремі групи впливу залишились при своїх інтересах маючи ту ж саму можливість з постачання газу (було збережено можливість для окремих імпортерів газу) але тепер уже на свої підприємства.

Невдовзі, НАК «Нафтогаз України» підписав контракти про постачання газу із компаніями Росії та Туркменистану. Фактично відносини будувались «із чистого аркуша» та багатообіцяючими перспективами. Угоду між Україною та Туркменистаном щодо поставок природного газу у обсязі 20 млрд.куб.м. за ціною 36 \$ за 1 тис.куб.м. було підписано 24 грудня 1998 року. За цим договором визначався покупець газу НАК «Нефтогаз України», а не «Ітера». [25]

Фактично уперше з 1994 року Україна уклала угоду про купівлю газу безпосередньо із Туркменистаном. Серед основних причин чому «Газпром» згодився розблокувати поставки туркменського газу було економічне відновлення після кризи 1998 року і, відповідно, зростання обсягів споживання як в середині країни так і на експортних ринках «Газпрому» та дефіцит власного ресурсу газу. Газ Туркменістану був необхідний, а контролюючи транзит і посередника «Ітера», якому заборонялось реекспортувати газ, «Газпром» нічого не втрачав пропускаючи газ своїми трубопроводами.

Запропонована модель ринку природного газу, де на внутрішньому ринку України фактично монополюючо стала працювати державна НАК «Нафтогаз України», а комерційний газ (окрім газу що надходив як плату

за транзит «Газпрому») російського та туркменського походження до кордону з Україною постачала Itera International Energy (І.Макарова) проіснувала до 2002 року.

Посередники у «ре-експортній» схемі міждержавної торгівлі газом

Однак у цей час відбулося ряд подій, які створили ґрунт для якісно нової ситуації на газовому ринку СНД. Із приходом до влади В.Путіна прагматичність поведінки Росії стала акцентованою передусім у енергетичному секторі, що стало відображати нову стратегію Росії для досягнення зовнішньополітичних цілей.

По-перше, активно стала пропагуватись політика посилення економічної співпраці між Україною та Росією, у тому числі у напрямку який раніше слабо використовувався, а саме «створення спільних виробничих структур». По-друге, з середини 1999 року почалась боротьба за контроль над «Газпромом», а реальні зміни стали фактом у травні 2001 року, коли було змінено менеджмент «Газпрому». У результаті, призначення нового менеджменту «Газпрому» та реалізація стратегії співробітництва у енергетичній сфері між Україною та Росією дещо понизили рівень протиборства між країнами.

Фактично, у цей період, ряд угод укладених Росією та Україною створили нові умови гри на газовому ринку СНД. [26,27] Угодою 2001 року навіть було визначено зобов'язання Росії щодо гарантії транзиту середньоазіатського природного газу для газопостачання споживачів України аналогічно умовам транзиту Україною російського газу у Європу.

Зміна пріоритетів, створила нішу для діяльності нових «посередників». Прийшов час нового посередника Д.Фірташа із його Eural Trans Gas (ETG) та РосУкрЕнерго (РУЕ). Скориставшись бажанням нового менеджменту «Газпрому» відсторонити «Itera», Д.Фірташ з 2000 року розпочав свій власний газовий бізнес. Після укладання угоди між НАК «Нафтогаз України» та Туркменнафтогаз, у травні 2001 року про прямі постачання природного газу, якими Україна законтрактувала фактично весь туркменський газ до 2007 року та угод між Україною та Росією щодо гарантій транзиту, Україна знову отримала право на «свого транзитера» територією Росії. [29,30]

Не пустити газ «Газпром» на той час не міг, оскільки вдавався дефіцит власного газу, існував ризик транзиту газу у Європу територією України та реалізовувалась «політика дружби» з Україною. Піком намірів співробітництва у публічній сфері, став жовтень 2002 року коли була укладена угода про стратегічне співробітництво в газовій галузі, якою передбачалось створити міжнародний консорціум з транспортування газу та розвитку газотранспортної системи України. [31]

Через два місяці після цього, 5 грудня 2002 року, ETG замінила «Itera» у якості транзитера природного газу з Туркменістану в Україну. У результаті торгівля газом у трикутнику Туркменістан-Росія-Україна повернулася до періоду 1994 року, за суттєвим виключенням, - новий

посередник на додаток до активного використанням бартерних та боргових схем отримав право на реекспорт туркменського газу у Європу. Новий «посередник» відкрив нову нішу отримання прибутку.

Основною сферою прибутку ЕТГ у 2003-2005 роках був не внутрішній український ринок, чи товарообмінні операції, а перепродаж дешевого туркменського газу у Європі. [32] Україна дозволяла це робити через те що отримала доступ до туркменського газу, без контролю з боку Росії. Росія не могла заборонити реекспорт не свого газу, а Туркменистан на той момент був задоволений відновленням експорту власного газу у великих обсягах та часткового переходу до розрахунків коштами.

У той же час Росія мала і значно глибші причини такої поведінки. Зовнішнє все виглядало як реалізація спільних проектів транспортування газу територіями держав СНД на європейські ринки. При цьому ЕТГ та РУЕ вважались механізмом координації спільних дій у будівництві інфраструктурних проектів, передусім збільшення потужностей газопроводів з Туркменистану територією Росії та України до Європи, як і передбачалось програмою стратегічного співробітництва між Україною та Росією. Однак прихованою метою була все та ж спроба монополізації ринку, і невдовзі Росія виправила ситуацію на свою користь.

У квітні 2003 року Росія підписала з Туркменистаном угоду яка передбачала викуп «Газпромом» 2 трлн.куб.м газу до 2028 року, тобто всього наявного газу. Слід відзначити, що окремим аргументом для Туркменистану підписати таку угоду стала готовність Росії ліквідувати можливість подвійного громадянства. Дане питання стало дуже бажаним Президента Туркменистану С.Нізова у зв'язку із наявністю подвійного громадянства (Туркменистану та Росії) у членів організації, що організувала замах на його життя у листопаді 2002 року. [33]

На повну потужність контракт мав запрацювати лише після закінчення терміну дії контракту між Туркменистаном та Україною, а саме з 2007 року. Фактично передбачалось, що з 2007 року Україна втратить своє «не російське» джерело постачання природного газу і знову стане повністю залежною від «Газпрому».

Однак ситуація змінилась через рік. У липні 2004 року було оголошено про появу нового «посередника» у газовій торгівлі, яким стала РУЕ. Це був подвійний програш України, хоча відносний успіх для РУЕ.

РУЕ очевидно сподівалась завдяки підписанню відповідних міжнародних угод та довгострокових контрактів дозволить зафіксувати свою монопольне становище на ринку газу до 2018 року. Україна ж поперше стратегічно програла боротьбу за ресурси, причому зробила це на три роки раніше, ніж це було можливим у зв'язку із існуючими міжнародними угодами. Росія ж реалізувала геополітичне завдання усунути конкурента з торгівлі газу та гарантувати транзитні потоки. [32] По-друге НАК «Нафтогаз України» втратила право реекспорту «туркменського» газу, оскільки його отримала компанія уже офіційно на 50% контрольована «Газпромом».

Нова спроба переглянути схему газової торгівлі була ініційована у 2005 році. Ю.Тимошенко ставши Прем'єр-міністром України у січні 2005 року, одразу ж розпочала шукати шляхи витіснення РУЕ та перегляду схеми. Проте можлива нова схема газового ринку та поставок газу із залученням «нового посередника» (та ж «Itera») виглядала напрочуд невігядливою та не була підтримана. Тим не менш внутрішня боротьба за ринок газу призвела до виникнення «першої газової війни» 2006 року, яка закінчилась поразкою України та посиленням позицій «Газпрому» та РУЕ.

Наприкінці 2008 року, відбулись події, які спочатку не були усвідомлені гравцями на газовому ринку України, однак які призвели до припинення практики «посередництва» у «російсько-українській-туркменській» торгівлі газом. Можливості отримання «ре-експортної» ренти вичерпувались зростанням контролю над газовим ринком з боку урядів країн, поліпшенням фінансового стану галузі та платіжної дисципліни споживачів, а бажання посередників грати у «свою» гру уже не могло бути терпимим основними гравцями (лідерами країн). Для України, втрата платоспроможного ринку НАК «Нафтогаз України» швидко наближала його до банкрутства, що вимагало (та/або давало можливість) змін на ринку. Для Росії недостатня керованість та підконтрольність РУЕ спричиняла невдоволення. [32] Для Туркменістану реекспорт його газу та отримання надприбутків РУЕ невдоволення та образу.

Наприкінці 2008 року Росія та Середньоазіатські виробники газу (Туркменістан, Узбекистан, Казахстан) перейшли у торгівлі газом на розрахунки за ринковими цінами, що автоматично закрило доступну до того часу «нішу» діяльності посередників на теренах СНД. Ціна закупівлі газу Росією у Туркменістані стала визначатись в залежності від «європейських» за виключенням транспортних затрат.

У наслідок «другої газової війни» у січні 2009 року російська сторона погодилась із урядом Ю.Тимошенко усунути РУЕ із міждержавної торгівлі. Україна та Росія перейшли на прямі стосунки у газовій торгівлі, підписавши контракти між ВАТ «Газпром» та НАК Нафтогаз України». Умовою такого рішення стало «не погіршення позицій «Газпрому» у нових схемах торгівлі газом, а наслідком висока ціна продажу газу для українських споживачів та юридично спірна схема взаємозаліку боргу РУЕ перед «Газпромом» та розтамовування газу РУЕ який знаходився в українських підземних сховищах в адрес НАК Нафтогаз України». [1,3]

Незважаючи на такі кардинальні зміни у зовнішніх контрактах, на внутрішньому українському ринку газу відбулась лише зміна бенефіціара прибуткової ніші. Ренту від монопольної позиції знову зайняли державні монополісти. При цьому і ВАТ «Газпром», і НАК «Нафтогаз України» є боржниками та здійснюють «планово збиткову діяльність» із постачання газу споживачам за цінами нижчими собівартості. Для прикладу за період 2009-2013 роки НАК «Нафтогаз України» щорічно дотується безпосередньо із бюджет України, у об'ємі до \$2 млрд.

На даний час черговий «посередник» поки що не з'явився у газовій торгівлі. Україні вдалося лише незначно знизити вартість газу, що постачається «Газпромом» шляхом політичних поступок (продовження перебування російського військово-морського флоту на території України та інше).

Наприкінці 2011 року, Україна приєдналась до Енергетичного співтовариства [34] та відповідно взяла на себе зобов'язання щодо лібералізації газового ринку України. Вважається, що реальне виконання Україною своїх зобов'язань, в даних умовах міждержавного співробітництва у трикутнику Росія-Туркменістан-Україна, принципово унеможливить створення монопольних рентних ніш, зокрема через розмежування діяльності із видобування, транспортування й постачання природного газу й підвищення прозорості функціонування ринку газу.

Висновки. «Посередники» та державна політика.

Аналізуючи діяльність посередників на газовому ринку України можна відзначити наступні закономірності їх взаємодії із державою та впливу на енергетичну політику.

Отже, сфера діяльності та прибуток успішних посередників лежить за межами існуючих на визначеному етапі та інституалізованих відносин. Успішні «посередники» створюють нові форми відносин, які лежить у нерегульованих протиріччях між діючими гравцями. Нові правила поведінки «пише» безпосередньо «посередник» через що отримує, на деякий час, істотну перевагу перед іншими гравцями та свій прибуток.

З часом відбувається поширення знань щодо можливостей, методів та засобів «вирішення справ». Здійснюється свого роду «трансфер досвіду», що підвищує конкуренцію за місце «посередника», усвідомлення власних інтересів «гравцями» та відповідно ускладнення схеми отримання прибутку. Інші актори переймаючи досвід посередників звужують ніші, де «посередники» могли б отримати прибуток.

«Посередники» поступово ускладнюють схеми, що призводить до зростання об'єму залучення ресурсів й кількості акторів, що істотно підвищує вартість їх «послуг». Іншими словами, витрати на чергову зміну правил гри та введення у схему чергового посередника підвищує плату «гравців» за їх послуги.

Держава як «гравець» визначає долю «посередника», який діє між ними. «Посередник» не може бути гравцем, і він діє лише з дозволу та в межах визначених гравцями. Причиною усунення «посередників» є надмірне зростання вартості їх «послуг», понад рівень, які можуть нести національні компанії (втрати економічні) та політики країн (політичні та іміджеві). Для газового ринку України, вартість підтримання схем зріс до таких величин, що стали загрожувати існуванню самих гравців.

Чи можна на даному етапі говорити, що досягнутий рівень амбіцій української держави, свідчить про виникнення держави, як справжнього гравця на внутрішньому та зовнішньому ринках? Перебіг подій щодо перегляду контрактної бази у газовій співпраці між Україною та Росією

свідчить про появу амбіцій «гравця» в українській сторони. Проте пропонуваній наприкінці 2011 року проект нових угод співробітництва між Росією та Україною у газовій сфері, коли знову пропонувалось створити два спільних підприємства (з постачання газу та управління газотранзитною системою) може слугувати черговим прикладом наявності постійної загрози введення нового «посередника». [35]

Логіка дій «посередників» не дає нам підстав вважати що загроза появи нової посередницької схеми виключена. Поява нових схем посередництва на газовому ринку свідчатиме про зниження досягнутого рівня амбіцій та/або подальше ускладненням схеми та включенням у неї ще більш широкого кола питань, які виходять далеко за межі енергетичного ринку. «Посередник», який цікавиться виключно своїм прибутком не зацікавлений допомагати іншим гравцям вирішити свої проблеми, та орієнтований на отримання свого прибутку не обмежуючись виключно енергетичним ринком. Саме така логіка і є причиною постійного, погіршення політико-економічних умов та контрактних зобов'язань які брала на себе країна України при укладанні чергового договору із Росією (головним постачальником природного газу).

З точки зору подальших досліджень з питань реалізації державної енергетичної політики важливим на наш погляд вбачається подальше дослідження механізмів «трансферу досвіду» та їх впливу на здатність держави як гравця формулювати стратегію свого розвитку. Окремим напрямом подальшого дослідження має стати дослідження умов при яких потенційні гравці в Україні («посередники», формальні державні інститути, політико-економічні групи впливу) принципово можуть погодитись на запровадження прозорих, стабільних правил гри та поведінки акторів та, саме головне, їх дотримуватись. Без створення правил гри, що існують у часі понад «час життя» окремих акторів, активних на окремому історичному проміжку, успіх будь-якої державної політики є неможливим, а існування держави сумнівним.

Використані джерела інформації:

1. М.Гончар. «Газпром» – РУЭ: двуликий Янус газового мира. Дзеркало тижня. №28, 07 августа 2010.
2. А.Єрьоменко. У зв'язаних трубою – конкретні проблеми. Дзеркало тижня. №32, 09 августа 1997.
3. Ю.Мостова. Компромис. І життя після нього. «Дзеркало тижня» №2, 24 січня 2009
4. Balmaseda M. (2008). Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union: Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995-2006. Routledge.
5. Chow E., Elkind J. (2009). "Where East Meets West: European Gas and Ukrainian Reality". The Washington Quarterly 32 (1), 2009.
6. S.Pirani, J.Stern and K.Yafimava. The Russo-Ukrainian gas dispute of January 2009: a comprehensive assessment. Oxford Institute for Energy Studies. NG 27. February 2009. Режим доступу:
<http://www.globalcitizen.net/data/topic/knowledge/uploads/20110630223130533.pdf>
7. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Шк.Культ.Полит., 1995. – 800 с.

8. И. Резник. Ямалороссийская торговля. "Прокладки" Газпрома. "Ведомости", 01.04.2008. Режим доступа: <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/144738/>
9. Угода між Урядом України та Урядом Туркменистану про поставки природного газу в листопаді-грудні 1992 року від 10.10.92. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/795_001
10. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про торговельно-економічне співробітництво в 1993 році від 3 жовтня 1992 року. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_177
11. И.Бакай: «Ни ордена не дали, ни «спасибо» не сказали». Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2008/12/18/275312.htm>
12. Угода між рядом України та Урядом Туркменистану про порядок та строки врегулювання зобов'язань щодо взаємопоставок товарів станом на 1 грудня 1993 року. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/795_051
13. Угода між Урядом України та Урядом Туркменистану про торговельно-економічне співробітництво на 1994 рік від 09.02.1994. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/795_482
14. Спільне комюніке Президентів України та Туркменистану. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/795_056?test=HtkMfW9q574dOQesZiH/cEG9Hdl7osFggkRbI1c
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 1995 р. N303 «Про наслідки комплексної перевірки порядку утворення та діяльності корпорації "Республіка" і концерну "Славутич". Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/303-95-%D0%BF>
16. А.Еременко «Стратегічна ціль «Ітери» - стати багатопрофільною енергетичною компанією світового масштабу». Дзеркало тижня №44, 2002. Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/strategicheskaya_tsel_ityery__stat_mnogoprofilnoy_energeticheskoy_kompaniey_mirovogo_masshtaba-30236.html
17. Угода між Урядом України і Російським акціонерним товариством "Газпром" про принципи врегулювання заборгованості України за поставку російського природного газу в 1994 році і забезпечення поточних платежів за поставку природного газу в 1995 році від 18.03.95. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_312
18. Н.Костючкова. Разговор с Юлией Тимошенко о смысле жизни. Огонек. 2001. Режим доступа: <http://www.ogoniok.com/archive/2001/4682/07-10-15/>
19. Постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.1995 № 957 «Про визначення такими, що втратили чинність, деяких рішень Уряду України з питань оподаткування». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/957-95-п>
20. Указ Президента України від 05.10.1995 № 912/95 «Про випуск облігацій державної зовнішньої позики України 1995 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/912/95>
21. Е.Колесник. На золотой трубе сидели... «Зеркало недели» №2, 13 января 1996. Режим доступа: http://zn.ua/ECONOMICS/na_zlatoy_trube_sideli-1093.html
22. Указ Президента України від 21.02.1994 № 61/94 «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/61/94>
23. А. Еременко. Трейдерам советуем собираться или, на выбор – призадуматься, пригнуться, прогнуться – на рынок газа выходит НАК. «Зеркало недели» №36, 1998. Режим доступа: http://zn.ua/ECONOMICS/treyderam_sovetuem_sobratsya_ili_na_vybor__prizadumatsya,_prignutsya,_prognutsya__na_rynok_gaza_vyh-12750.html

24. В.Застава. Иван Плачков: История конфликта Янукович-Тимошенко – больше личностно-психологическая. 21 ноября 2011. Режим доступа: http://economics.lb.ua/state/2011/11/21/124829_ivan_plachkov_istoriya_konflikta_.html
25. Угода між Україною і Туркменистаном про поставки природного газу з Туркменистану в Україну у 1999 році від 24.12.1998. Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/795_018
26. Договір між Україною та Російською Федерацією про економічне співробітництво на 1998-2007 роки.
Міжнародний документ від 27.02.1998 Ратифікований Верховною Радою України 30.06.1999. Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_091 .
Ратифікований Верховною Радою України 30.06.1999.
27. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про додаткові заходи щодо забезпечення Урядом Російської Федерації про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України. Міжнародний документ від 04.10.2001. Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_221.
28. А.Лазарева и А.Гиймоль. Украинский миллиардер выходит из тени. Интервью с Дмитрием Фирташем. "Politique Internationale". Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/ukraine/20110312/167263691.html>
29. Угода між Україною та Туркменистаном про постачання природного газу з Туркменистану в Україну в 2002 - 2006 роках. Міжнародний документ від 14.05.2001. Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/795_038
30. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про стратегічне співробітництво в газовій галузі. Міжнародний документ від 07.10.2002. Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_790
31. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про стратегічне співробітництво в газовій галузі. Міжнародний документ від 07.10.2002. Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_790
32. А.Левинский. Украинец Фирташ незнаком с Путиным, но заработал миллиард на «Газпроме». Forbes. 15 июля 2011. Режим доступа: <http://www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/70685-ukrainets-firtash-ne-znakom-s-putinym-no-zarabotal-milliard-na-gazprome>
33. А.Дубнов. Как Розсип сдала наших в Туркмении. Режим доступа: <http://www.ej.ru/?a=note&id=1067>
34. Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства. Протокол, Міжнародний документ від 24.09.2010.. Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a27
35. Чего «Газпром» ждал от нового договора с Украиной. Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/companies/news/1480397/predlagal_akcii.

Рецензент: Бакуменко В.Д., д.держ.упр., професор.